

PETRUȚA SPÂNU
Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași

Rational-irațional în „hortomania”¹ prințului de Ligne

Rationnel-irrationnel dans l'«hortomanie» du prince de Ligne

Mots-clés : jardin français, jardin anglais, rationnel, irrationnel, jardinomane, hortomanie, nature, philosophie.

Résumé :

Charles-Joseph prince de Ligne (1735-1814), originaire des Pays-Bas autrichiens, lorsque la Belgique actuelle se trouvait sous la domination des Habsbourgs d'Autriche, a passé sa jeunesse entre Bruxelles et la résidence paternelle de Belœil. Il a hérité d'une des plus grandes fortunes d'Europe qui lui a permis d'aménager les jardins français de Belœil selon son goût, à l'anglaise, en passant du rationnel à l'irrationnel, ou plutôt en les conciliant. L'abbé Jacques Delille, l'auteur du poème didactique *Jardins ou l'Art d'embellir les paysages* (1780), reconnaît en lui un grand connaisseur de jardins. Dans son livre sur le caractère et les fonctions des jardins dans la vie sociale, *Coup d'œil sur Belœil et sur une grande partie des jardins de l'Europe* (1781, 1786, 1795), il précède les postulats de l'écologie contemporaine.

Multe grădini și parcuri amenajate la sfârșitul secolului al XVIII-lea au o dimensiune filozofică, atestată de istoricii din ce în ce mai numeroși care s-au consacrat în ultimii ani studiului lor². Și este firesc, deoarece uneori în Renaștere și în secolul al XVII-lea cascadele și labirinturile aveau un aspect filozofic, ba chiar inițiativ.

De aceea pasiunea prințului Charles-Joseph de Ligne (1735-1814) pentru grădini și parcuri nu ne miră. El însuși se numea „grădinoman”³. Să nu se confunde, precizează Raymond Trousson⁴, unul dintre exegeții săi, „grădinomania” cu „cîmpomania”, moștenită de la Jean-Jacques Rousseau.

Tatăl său, Claude Lamoral al II-lea prinț de Ligne, manifestase același interes. Încă din 1721, inspirat de *Tratatul despre teoria și practica grădinaritului* al lui Dezallier d'Argenville, un fel de carte de căpățîi a multor curți europene, el a început lucrări vaste la proprietatea sa din Belœil, din regiunea Hainaut a Belgiei de astăzi⁵. Din 1754 pînă în 1760, Claude Lamoral al II-lea apelează la Jean-Michel

¹ Roland Mortier, « Lecture », in Charles-Joseph de Ligne, *Mes Ecarts*, Bruxelles, Editions Labor, 1990, p. 119.

² Vezi lista bibliografică de la sfârșitul volumului *Arta grădini* de Viorica S. Constantinescu, București, Editura Meridiane, 1992.

³ « Jardinomane » : *Coup d'œil sur Belœil et sur une grande partie des jardins de l'Europe*. Lecture de Manuel Couvreur, Bruxelles, Editions Labor, 2003, p. 84. Prescurtat în *Coup d'œil*. Volumul reproduce textul ediției a doua din 1786 apărută la Bruxelles.

⁴ « Jardinomanie » et « champêtromanie » (*Lettres et pensées du Prince de Ligne d'après l'édition de Madame de Staël*, présentées et annotées par Raymond Trousson, Paris, Editions Tallandier, 1989, p. 40).

⁵ Țările de Jos s-au aflat între 1713 și 1794 sub dominația Sfîntului Imperiu Roman de Națiune germanică. *Sacrum Imperium Nationis Germanicae* sau *Heiliges Rômisches Reich*

Chevetot, discipol al lui Le Nôtre și arhitect al lui Ludovic al XIV-lea, excepțional cunoscător al producției arhitecturale a Regelui-Soare, care se ocupă de compoziția parcurilor sale. În 1761 se adresează și lui Adrien Henrion, elev al lui Pigalle, pentru a sculpta un impozant grup statuar, *Neptun, Eol și Acvilon*, care urma să orneze marginea bazinului. Astfel încît grădinile „franceze” din Belœil și-au meritat numele de „Versailles belgian”.

Charles-Joseph era fericit la Belœil. În autobiografia sa, *Fragmente din povestea vieții mele*, pe care le numește *Postume* (deoarece dorește să fie publicate la cel puțin o sută de ani de la dispariția lui), el scrie : „Viața pe care o duceam în scumpul meu Belœil, unde războaiele, călătoriile și alte plăceri mă împiedicau să rămîn cît aș fi vrut eu, era foarte fericită.”⁶

În *Coup d'œil sur Belœil et sur une grande partie des jardins de l'Europe* (*Scurtă privire asupra domeniului Belœil și asupra majorității grădinilor Europei*), el notează chiar de la început : „[Belœil], pe care îl iubesc în fiecare zi din ce în ce mai mult” (*Coup d'œil*, p. 11), sau, mai departe : „Belœil, în sfîrșit, să amintească posterității de fericirea și de desfătarea de care mă bucur.” (*Coup d'œil*, p. 34)

Într-o scrisoare din 1787 spune cu o undă de amărăciune, sporită de împrăjurări (se afla foarte departe de casă, la Partenița, moșia din Crimeea – Taurida sau Hersonesul tauric sînt denumirile antice ale Crimeii –, primită în dar de la țarina Ecaterina a II-a) :

După copiii mei și două sau trei femei pe care le iubesc sau cred că le iubesc la nebunie, grădinile mele îmi produc cea mai mare plăcere pe lume ; puține sînt frumoase ca ale mele ; îmi place să le lucrez pentru a le înfrumuseța și mai mult : dar nu sînt acolo aproape niciodată. N-am fost acolo niciodată în anotimpul florilor, cînd păduricile de arbuști prețioși îmbălsămează aerul și parfumează zarea. Sînt la două mii de leghe de ele. Proprietar de pămînturi pe țărmurile Oceanului, mă aflu pe moșia mea de pe țărmul Pontului Euxin. De la opt sute de leghe îmi sosește o scrisoare de la împărăteasă, care își amintește de conversațiile noastre despre frumoasele vremuri ale antichității ; îmi propune să o urmez în aceste frumoase locuri cărora ea le-a redat numele de Taurida și, ținînd seama de pasiunea mea pentru Ifigenii, îmi dăruiește locul unde ea a fost sacrificată.⁷

Mai scrie :

Tatălui meu i se datorează gloria domeniului meu de la Belœil. [...] Tot ce este mare, demn, nobil, maiestuos îi aparține. După ideile mărețe, pentru mine nu avea decît idei interesante și plăcute ; de altfel, măreția și grandoarea plictisesc aproape întotdeauna. (*Coup d'œil*, p. 12)

Dar, între timp, spiritul grădinilor și parcurilor se schimbă. Triumful rigorii asigurat de grădina așa-zis franceză era combătut de o nouă concepție venită de

Deutscher Nation, întemeiat de Othon I cel Mare în 962 și distrus de Napoleon Bonaparte în 1806, este numele Austriei și al posesiunilor sale.

⁶ Prințul de Ligne, *Fragmente*, selecție, traducere, prefață și note de Petruța Spănu, Iași, Editura Fides, 2004, p. 39.

⁷ *Către marchiza de Coigny*, în Prințul de Ligne, *Fragmente*, Editura cit., p. 254.

dincolo de Canalul Mîneicii, grădina englezească, zisă și englezo-chineză, mai variată, mai apropiată de natură. Formele geometrice și simetrice impuse de Le Nôtre și de discipolii lui – linie dreaptă, curbă regulată – erau alungate și înlocuite cu traseul ondulat și accidentat, aleea șerpuită, fantezia straturilor de flori. Sub influența arhitecților Charles Bridgeman, William Kent⁸, Lancelot „Capability” Brown, asistăm la întoarcerea la peisajul grecesc arcadian, la cel roman și la mitologie, la triumful grădinii „pitorești”, adică la cea care evocă un tablou.

Această nouă concepție a fost continuată pe continent de Jean-Jacques Rousseau, care vedea în grădina franceză corupția legată de societate, pe care o opunea purității naturii. În romanul său *Julie sau Noua Eloiză* (1761), el se interesează de influența naturii asupra sufletului și de corespondențele care unesc peisajul cu sentimentele. Dragostea lui pentru natură se exprimă de asemenea prin elogiul vieții de la țară. Romanul lui Rousseau a produs asupra publicului, la apariție, o adevărată încântare și, alături de povestirea *Candid* (1759) a lui Voltaire, a fost cel mai mare succes de librărie al secolului. Numeroși contemporani au recunoscut că și-au modificat modul de viață după lectura operei lui Rousseau. Philip Mansel, unul dintre biografii prințului de Ligne, povestește că acesta cunoștea pe de rost *Julie sau Noua Eloiză* și i-a dovedit-o lui Rousseau când l-a invitat și l-a primit la Belœil⁹. Concret, noua modă a grădinii „pitorești” englezești traversează Canalul Mîneicii și invadează, între 1770 și 1780, Franța, Țările de Jos și Italia.

Ce fel de elemente iraționale conțin aceste grădini și parcuri? Scriitorii și filozofii englezi, mai cu seamă Edmund Burke, vor să ridice prin frumosul și pitorescul lor sufletul pînă la sublim. Pentru creatorii lor (pictori, arhitecți, grădinari), cît și pentru proprietarii amatori, ele constituie un spațiu de libertate, un cîmp ideal de experimente, într-un cuvînt un laborator privilegiat pentru inovația formală. Parcurgînd aleile sinuoase te lași în voia imaginației și a fanteziei.

Moștenitor al proprietăților familiale în 1766, prințul de Ligne adaugă grădinilor franceze „pieptănate” (*Coup d’œil*, p. 61) ale tatălui său, pe care le considera prea regulate, deci „obositoare”, o parte englezească dînd spre apartamentele sale private: „Simplitatea, natura și dezordinea aparțin englezilor, după cum liniile drepte, deschizăturile, fragmentele sînt ale francezilor.” (*Coup d’œil*, p. 12)

S-a hotărît să viziteze mai întîi cîteva domenii precum Chantilly¹⁰, Rambouillet, Ermenonville al marchizului de Girardin, ultimul protector al lui Rousseau (care l-a încîntat), Kew (singura amintire plăcută dintr-o scurtă vizită în Anglia)¹¹ și a început să amenajeze pitoreasca promenadă „Rieu d’Amour” în 1770,

⁸ William Kent (1685-1748) este arhitectul englez care i se opune lui Le Nôtre prin crearea primelor grădini „peisagiste” (*jardin paysager*, grădină cu efect de peisaj). Tradus prin „grădină peisagistă” sau „peisageră” (vezi Viorica S. Constantinescu, *op. cit.*, pp. 242-260).

⁹ Philip Mansel, *Charles-Joseph de Ligne 1735-1814, le charmeur de l’Europe*, traduit de l’anglais par Françoise Adelstein, Paris, Stock, 1992, p. 48.

¹⁰ În secolul al XVIII-lea grădinile castelului Chantilly erau considerate cele mai frumoase din Franța, după Versailles.

¹¹ Carlo Bronne, « Belœil : les femmes, les jardins et l’Europe », Bruxelles, Bulletin de l’Académie Royale de Langue et de Littérature Françaises de Belgique, tome LVII, n° 1, 1979, pp. 5-19.

înainte de a se hotărî să întreprindă lucrările cele mari la Belœil și Baudour, prelungirea acestuia. A făcut apel la François-Joseph Bélanger, primul arhitect al contelui d'Artois (fratele mai mic al lui Ludovic al XVI-lea, viitorul rege Carol al X-lea). La Baudour arhitectul construiește un labirint, o peșteră cu un izvor, un ermitaj pe insula de pe lacul din inima pădurii și un templu circular. Lucrările se încheie în 1780. La Belœil „anglicizarea” zonei nord-estice a parcului, cea mai apropiată de castel, începe probabil în 1775. Prințul de Ligne povestește

cum am procedat : am făcut eu însumi, plecînd la război cu turcii, un plan în relief din argilă și crenguțe, pe o masă lungă de douăzeci și cinci de picioare. După ce n-am văzut Belœil timp de cinci ani, am găsit toată această parte tristă a parcului spre apus metamorfozată în cea mai frumoasă dintre pajiști, tăiată de răzoare cu flori și de un rîu care străbătea cea mai veselă dintre vîlcele. Am dat o raită pe teren, cu ochii, nu cu picioarele, căci nu-mi place nici să mă obosesc și nici să-i obosesc pe ceilalți.¹²

Pe un spațiu destul de auster se sapă bazine și canale și se amenajează trei construcții decorative.¹³ „Sute de muncitori vor isprăvi în curînd să dovedească dacă am avut dreptate” (*Coup d'œil*, p. 13), își spune prințul de Ligne. Lucrările se termină în 1786. „Iubitori de grădini, fiți iubitori de omenire” (*Coup d'œil*, p. 150), „Părinților, învățați-i grădinomania pe copiii voștri. Vor deveni astfel mai buni” (*Belœil*, p. 74), scrie el. El visa o grădină alegorică, destinată să fie un mijloc de a accede la fericire și reprezentînd etapele vieții. Unii vizitatori nu-i înțelegeau alegoriile, nici templele mitologice sau busturile dedicate scriitorilor antici (Virgiliu, Ovidiu, Horațiu) ori contemporanilor săi (Voltaire, Rousseau, Helvétius).

Cînd este o descriere a grădinilor mele, a caselor mele de la țară și de vînătoare ; cînd un memoriu rațional asupra grădinilor diferitelor națiuni : uneori exact, alteori, roman sau pastorală. [...] Apoi este închipuire, mă las purtat de subiect. Născocirea mă transportă, grădinarul uită de sine. (*Coup d'œil*, p. 11)

Paralel cu construcția lor, grădinile sînt descrise. A amenaja o grădină înseamnă pentru prinț a o scrie. Cele două practici sînt intim legate. Raportul dintre text și locul pe care îl descrie este atît de puternic, încît relația la care ne-am aștepta – textul să-i urmeze locului – poate paradoxal să se inverseze. Găsim cîteva pagini consacrate grădinilor și castelului „care se numește Baudour, cunoscut de șapte sute de ani, pe vremuri Pădurea Ursului¹⁴, pentru că se găseau mulți urși.” (*Coup d'œil*, p. 38).

Prințul de Ligne are intenția să construiască un turn „ridicol, gotic și ciudat” (*Coup d'œil*, p. 40) și un drum spre castel, de-a lungul căruia „niște punți care

¹² *Coup d'œil sur Belœil et sur une grande partie des jardins de l'Europe*, Paris, Editions de Paris, 1997, pp. 33-34. Prescurtat în *Belœil*. Textul se bazează pe cele trei ediții apărute în timpul vieții autorului (1781, Belœil, 1786, Bruxelles, 1795, Viena), restabilind în primele două părți („Belœil“, „Împrejurimile“) pasajele suprimate de prințul de Ligne care oferă informații prețioase despre grădinarit, în timp ce partea a treia conține doar un rezumat despre „grădinile celorlalți“, vizitate, apreciate sau criticate de prinț în timpul călătoriilor sale.

¹³ În original *fabrique*.

¹⁴ În original : Bois d'ours.

serveșc drept bănci, mai multe efecte ale apei și susurul ei plăcut, în mijlocul acestei sălbăticiei și în desimea codrului dau o tonalitate simplă și decorativă pădurii.” (*Coup d’œil*, p. 41)

Dar toate acestea, precizează prințul de Ligne, „nu vorbesc decît ochilor”. Pentru „a vorbi sufletului”, el evocă băile lui Cezar, care, crede el, a trecut prin aceste locuri și, „după un triumf foarte scump plătit, a mers să se odihnească poate după glorie și s-a abandonat galanteriei, căci avea la fel de multă galanterie ca și curaj.” (*Coup d’œil*, p. 45)

Micile construcții decorative poartă denumiri care dezvăluie o anumită idee filozofică : Elizeul, templul Virtuții, al Înțelepciunii, altarul Prieteniei. În *Coup d’œil sur Belœil*, prințul de Ligne evocă la întîmplare (pp. 16-34) donjoane, piramide, căsuțe și colibe destinate pustnicilor, filozofilor, brahmanilor, un sat tătar cu moscheea și cu stăpînul lui ; o colonadă dedicată lui Pan, „căruia îi datoram un templu” ; un templu al lui Saturn ; un templu indian ; un pod și un templu chinezesc ; o peșteră „susținută de vreo douăzeci de pilaștri de piatră necioplită” ; un mausoleu al lui Adonis ; un munte „foarte înalt, foarte natural și foarte verosimil, care îmi va domina grădinile” ; un „tablou al vieții omenești” cu bustul „divinului Voltaire” (căruia „îi voi închina ofrandele mele”), cel al lui La Fontaine, cel al lui Molière și cel al lui Rousseau și un „cabinet de filozof” de unde se ajunge la un „cabinet al morții” ; o arcadă cu statuia lui Pluton și a Fortunei ; o grădină filozofică ornată cu trei pavilioane, primul „în stil gotic”, al doilea egiptean, ultimul închinat Florei ; un templu al Adevărului și un templu al Iluziei față în față, lîngă cabana filozofului „pentru a arăta că trebuie să ții calea de mijloc între răceala adevărului prea aspru și minciunile strălucitoare ale iluziei” ; bustul abatelui Delille¹⁵ ; templul din Cnidos¹⁶ ; templul Soarelui ; casa lui Socrate ; templul Dianei ; un salon închinat Muzelor ; bustul lui Horațiu și cel al lui Ovidiu ; bustul feldmareșalului Lacy¹⁷ ; obeliscul „dedicat de prietenie valorii” ; templul lui Morfeu, „zeul leneșilor sau mai curînd al voluptuoșilor epuizați de plăceri” ; Insula sau Baia Florei, „unde voi citi, apoape gol, ridicîndu-mă pentru a fugi de oamenii care au de a face cu mine” ; templul lui Marte, „un fel de turn arhiostrogot cu vîrfuri tăiate în triunghi”.

În fața unui asemenea aglomerări, prințul de Ligne se întrebă :

Mi se va spune : de ce ați pus atîtea lucruri unul peste altul ? [...] Nu-mi place să se înghesuie construcții decorative peste construcții decorative : dar ale mele sînt îndepărtate unele de altele ; și în tot acest spațiu îngrijit, bogat și prețios, punțile, busturile, intențiile frumoase și atențiile nu sînt nici prea confuze și nici prea vizibile. (*Belœil*, p. 26)

¹⁵ Abatele Jacques Delille (1738-1813) a cunoscut un succes remarcabil cu poemul *Grădinile sau arta de a înfrumuseța peisajele* (1780). În prima ediție din *Coup d’œil sur Belœil* (1781) figura un poem dedicat lui.

¹⁶ Cnidos sau Knidos, oraș grecesc din Asia Mică, vestit în antichitate pentru sanctuarul lui Apolo și pentru templul Afroditei în care se afla statuia zeiței a sculptorului Praxitele.

¹⁷ Maurice, conte de Lacy sau Lascy (1725-1801), unul dintre idoli militari ai prințului de Ligne, s-a remarcat în timpul războiului de șapte ani (1756-1763).

Anterior, el scrisese de altfel : „Construcțiile mele decorative nu se vor vedea toate în același timp, ci vor urma, ca de altfel toate aceste grupuri, regulile perspectivei.” (*Coup d’œil*, p. 18)

E limpede că distribuirea locurilor răspunde unei voințe chibzuite în mod matur. Autorul precizează : „Aproape că nu există nici o bucată de marmură pe care să n-o fi schimbat de zeci de ori, pentru a fi sigur că va produce efect ; și se afirmă că am reușit.” (*Belœil*, p. 34)

În evocarea grădinilor sale, reale sau doar visate, prințul de Ligne acordă un loc important „grădinii filozofice”. „O parte misterioasă” a ei se află în fața templului lui Venus. Lângă cabinetul filozofului el prezintă

un al treilea [drum] care, pe măsură ce va urca va deveni mai abrupt și în fine foarte dificil și foarte primejdios (numai în aparență) din cauza prăpăstiilor. Va exista un arc mare, deasupra căruia se va afla Fortuna, iar mai departe, statuia lui Pluton. [...] Pe partea dreaptă, vom vedea cabana Invidiei. [...] Mai departe drumul ia sfârșit. Coborâm rapid în același cabinet al morții, unde am ajuns și pe drumuri înflorite ; dar, în loc să găsem urna și mormântul care așteaptă Filozofia, voi da peste abisul neantului, reprezentat de o mică prăpastie în care va cădea cel care a preferat marile aventuri vieții plăcute și pașnice și liniștii sufletului. (*Coup d’œil*, pp. 23-24)

Sau :

Am practicat acolo o deschidere, pentru a face să pară mai larg ceea ce este îngust și pentru a expune spre câmpie o piramidă care te face să crezi că grădina filozofică ajunge pînă acolo : o deschidere la stînga spre templul din Cnidos și alta spre mausoleul lui Adonis formează un tot considerabil din aceste trei fragmente de grădină misterioasă pe care o descoperi fără a putea să intri în ea. (*Belœil*, p. 36)

Toate acestea conțin evident o dimensiune simbolică, cum notează prințul de Ligne însuși : „Mi s-a reproșat uneori pînă și numele și promenadele alegoriei mele. Cei care se plimbă, cărora nu le place să gîndească, n-au decît să le ia pur și simplu drept boschete și cărări.” (*Belœil*, loc. cit.)

Sau, la sfîrșitul primei părți din *Coup d’œil sur Belœil* :

Mi-este permis mai mult decît oricui altcuiva să spun : „Nu aleg între Kent și Le Nôtre”. Și pentru a dovedi că mintea mea nu aparține nici unuia, nici celuilalt, deși inima mea este pentru iregularitate, voi mărturisi că străinii care vin la Belœil sînt uimiți de genul francez și părăsesc cu greu superba desfășurare admirabilă a lucrărilor tatălui meu, pentru a merge să viseze asupra lucrărilor mele, pentru că nu-i obligă deloc pe oameni să gîndească ; și că majoritatea preferă să privească decît să simtă. (*Belœil*, pp. 42-43)

Charles-Joseph se opune tatălui său, cele două estetici ale lor nefiind doar opoziția grădinii franceze și a celei englezești, ci și a două generații :

Tata nu mă iubea. Nu știu de ce, căci nu ne cunoșteam. Nu era pe atunci la modă să fii un tată sau un soț bun. [...] Primeam adesea de la el cîte o dovadă de atenție, în jigniri sau pronosticuri că voi fi un individ nesuferit. Totuși moartea lui a produs asupra mea o mare impresie. Mă alungase din casa lui. Locuia la țară. Mă întorceam de la război și nu l-am văzut decît de două sau de trei ori între aceste două evenimente. Dar atunci nu-ți aduci aminte decît de lucrurile bune și mărețe.

Era foarte distins și la fel de mândru pe dinăuntru ca și pe dinafară. Se credea ca Ludovic al XIV-lea și aproape că așa era, cu grădinile și splendoarea lui...¹⁸

De fapt, Charles-Joseph nu alege. Arta constă în folosirea proporționată a fiecărui gen în parte :

Vreau să-i slujim pe Baal și pe Dumnezeu lui Israel ; să fim francezi în ceea ce privește frumosul, englezi în agreabil, olandezi în curățenie, chinezi în originalitate, italieni în modul de a vedea și să luăm toate acestea în serios, pentru că numai seriozitatea este demnă de a fi iubită. (*Coup d'œil*, 119)

Îi plac perspectivele largi, formele simetrice și desenul grădinii franceze. Apreciază libertatea, varietatea și voluptatea moliciunii gazonului englezesc, „fermecător” (*Coup d'œil*, p. 52). În privința artei grădinii, ca și în literatură, este partizanul „gusturilor reunite” (*Coup d'œil*, p. 150). Dezordinea voită, exuberantă, elipsele, digresiunile sinuoase, povestirile intercalate, rupturile repetate de ton și de liniaritate narativă, alăturarea punctelor de vedere complementare, comentariile în contrapunct cu evenimentele înscriu arta sa în stilul rococo. În simțire este „romantick¹⁹, cum spun în prezent anglomanii” (*Coup d'œil*, p. 19), adică *sentimentaire*²⁰ și exaltat :

Nu trebuie mediocritate în nimic... [...] Trebuie să iubești și să fii iubit, pentru a crea frumosul. Toate lucrările dragostei vor fi întotdeauna perfecte. (*Coup d'œil*, p. 134)

Nu-i posibil să vorbești cu sînge-rece despre ceea ce iubești. (*Coup d'œil*, p. 131)

Citiți, vedeți și plîngeți, nu va fi din cauza tristeții, ci din cauza unei sensibilități extrem de plăcute. (*Coup d'œil*, p. 118)

Dar căutarea varietății și a surprizei, dacă devine sistematică, poate ajunge la un nou academism. Critică violent „monotonia antimonotonelor” (*Coup d'œil*, p. 145) și recomandă contrastele și tranzițiile :

Un fragment de grădină franceză [...] pune mai bine în valoare neorînduiala părților neregulate, în care subterfugiile aparțin adeseori gustului care scapă astfel din mîna celui care nu știe să le rețină. (*Coup d'œil*, p. 145)

¹⁸ *Fragmente din povestea vieții mele*, în Prințul de Ligne, *Fragmente*, Editura cit., pp. 21-22.

¹⁹ După știința noastră, prințul de Ligne folosește cel dintîi în limba franceză termenul, în sensul de promotor al cultului naturii, lirismului, fanteziei și libertății de exprimare. De altfel, tot el utilizează pentru prima dată toponimul România într-o scrisoare trimisă din Crimeea în 1787 marchizei de Coigny și vorbește cu 180 de ani înaintea lui Marcel Pagnol despre frumusețea localității Aubagne și a *bastidelor* sale, a masivului Garlaban și a parcului Borelli din Marsilia (*Coup d'œil*, pp. 76-84).

²⁰ Opera cea mai vastă a prințului de Ligne se numește *Mélanges militaires, littéraires et sentimentaires* (34 de volume, publicate între 1795 și 1811). Adjectivul *sentimentaire*, inexistent la acea dată în dicționare, ca și mai tîrziu, este inventat probabil de Choderlos de Laclos în romanul său epistolar *Legăturile primejdioase* (1782). Casanova îi mulțumește chiar prințului de Ligne într-o scrisoare pentru folosirea lui cu sensul de „exprimarea sensibilității” și „a opiniei”.

În amintirea șederii lui la Iași între 22 octombrie și 15 decembrie 1788, ca voluntar în războiul austro-ruso-turc (1787-1791) și a invitațiilor în saloanele „bieților” și „scumpilor” lui boieri moldoveni, recomandă, în ediția din 1795, construirea unor case moldovenesti, cu o încăpere principală spațioasă, ferestre înalte și divane în semicerc, „străine și stranii, îndepărtate de tot ce se cunoaște în Europa” (*Coup d'œil*, p. 116).

Grădină franceză și engleză, rațional și irațional, minte și simțire, iată polii între care oscilează prințul de Ligne, în voința lui de a le concilia :

Mai mult bun-simț în Anglia, mai puțină ordine în Franța, mai puțină arhitectură în Italia. Mai mult spirit în Olanda, mai mult soare în Rusia, mai mulți copaci în Ungaria, mai mult gazon în Germania, mai multă bogăție în Elveția, mai mult bun-gust pretutindeni, iată ce le doresc grădinarilor tuturor acestor țări. În afară de aceasta, poezie, filozofie, sacrificii aduse naturii. Natura însăși trebuie să fie altar și ofrandă. (*Coup d'œil*, p. 92)

Natura pe care nu trebuie s-o „desfigurăm” (*Coup d'œil*, p. 105), s-o „contrariem” (*Coup d'œil*, p. 106), ci s-o „sprijinim” (*Coup d'œil*, p. 105) și în care „cenușa mea va fi folositoare florilor” (*Coup d'œil*, p. 153).